

MARIUSZ G. KARBOWSKI

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ORCID [0000-0002-9806-6133](https://orcid.org/0000-0002-9806-6133)

PROCES MIGRACJI W KONTEKŚCIE RESENTYMENTU

MIGRATION PROCESS IN THE CONTEXT OF RESENTIMENT

ABSTRAKT: Autor przedstawia nowe spojrzenie psychologiczne na proces migracji w świetle resentymentu, ukazując jego związek z konsekwencjami emocjonalnymi i społeczno-kulturowymi wiążącymi się ze zmianą miejsca zamieszkania. Definiuje sferę zainteresowań obejmującą negatywne emocje, takie jak nienawiść, złośliwość, zazdrość, zawiść i złość, ujawniające się w kontekście migracji. Jednocześnie zwraca uwagę na to, że istnieje możliwość pozytywnego wpływu na społeczeństwo poprzez integrację w procesie akulturacji jednostki. Odwołując się do stanowiska Johna Berry'ego, przedstawia strategie migracyjne, które wynikają z różnych sposobów radzenia sobie z fundamentalnymi kwestiami, z jakimi ludzie stykają się w dążeniu do zachowania swojej kultury i osobistej tożsamości, będąc jednocześnie dotkniętymi resentymentem.

SŁOWA KLUCZOWE: migracja, resentyment, akulturacja, zdrowie psychiczne

ABSTRACT: The author presents a new psychological view on the migration process in the light of resentment, showing the relationship of the latter to the emotional, socio-cultural and other effects associated with the change of residence. He defines the sphere of interest concerning negative emotions such as hatred, malice, jealousy, envy and anger in a cultural context. At the same time, he points out that there is the possibility of a positive impact on society through integration in the process of acculturation of the individual. Referring to John W. Berry's position, he presents migration strategies resulting from different ways of dealing with fundamental issues that people face in their quest to preserve their culture and personal identity, while being affected by resentment.

KEYWORDS: migration, resentment, acculturation, mental health

Wstęp

Ryszard Kapuściński – mistrz reportażu – napisał, że „każde spotkanie z Innym jest zagadką, jest niewiadomą, jest tajemnicą”¹. Jednak często zapominamy, że wszyscy jesteśmy inni wobec jakiś innych – zmieniając pracę, miejsce zamieszkania we własnej ojczyźnie czy kraj. Migracja to zjawisko polegające na zmianie dotychczasowego miejsca zamieszkania; jest to również „[...] przedsięwzięcie, które nosi w sobie element nadziei, ale i ryzyka. Zmieniając kraj, migrant może stać się kimś innym, nadać życiu odmienny kształt, a nawet odrodzić się. Każda migracja pozostawia na psychice niezatarty ślad. [...] Przynosi głębszą wiedzę o warunkach życia, o innych ludziach, a także o sobie”². Każdy migrant, decydując się na opuszczenie domu, podejmuje szereg uzależnionych od siebie decyzji. Migracja może być dobrowolna lub niedobrowolna i mieć różne przyczyny, w tym kwestie gospodarcze, środowiskowe i społeczne, a dzieli się na: emigrację – wyjazd do innego państwa, imigrację – przyjazd z innego państwa, reemigrację – wiąże się ona z ponowną emigracją bądź powrotem do kraju, z którego się wyjechało, oraz repatriację – powrót do ojczystego kraju po przymusowym oraz długotrwałym przebywaniu w innym państwie³. Może ona odbywać się zarówno w obrębie jednego państwa, miasta czy województwa, jak i na terenie całego świata czasem też jako „przejściowe, okresowe zaburzenia równowagi psychicznej, spowodowane zagrożeniem powiązanych z sensem życia wartości, w konfrontacji z ważnym problemem życiowym. [...] W kryzysie rozstrzygają się ważne dla człowieka sprawy: jego stan zdrowia, jakość relacji z otoczeniem, kierunek i sens dalszego życia”⁴. Należy też zaznaczyć, że nie każda migracja musi wiązać się z negatywnymi czy wręcz kryzysowymi doświadczeniami⁵.

Młodzi dorośli bądź osoby posiadające rodzinę decydują się zazwyczaj na migracje ze względów ekonomicznych. Często praca poza granicami kraju pozwala na lepsze warunki życia całej rodziny. Wiele państw boryka się również z zatrważającym bezrobociem, co potęguje ubóstwo i rozpad wielu rodzin. Wyjeżdżają zarówno pojedyncze jednostki, jak i pary, a także całe rodziny. Coraz częściej

¹ R. Kapuściński, *Ten Inny*, Kraków 2006, s. 11.

² J. Kubitsky, *Psychologia migracji*, Warszawa 2018, s. 5.

³ T. Kaczmarczyk, *Migracja – charakterystyka zjawiska*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy” 2015, nr 3, s. 7–8.

⁴ D. Kubacka-Jasiecka, *W kręgu psychologicznej problematyki tożsamości*, Kraków 2008, s. 260.

⁵ Niektóre z badań wskazują na to, że migracja może stanowić ucieczkę od kryzysowej sytuacji narodowej, rodzinnej czy domowej, jak to zaznacza w swojej publikacji Sylwia Urbańska – cf. *Losy Polek wyjeżdżających do Belgii*, Urbańska, 2015; zob. też J. Kubitsky, op.cit., s. 25.

wyjazd tymczasowy, za chlebem, zamienia się w decyzję o stałym pobycie i trwałej zmianie miejsca zamieszkania. Z tą formą migracji wiąże się również tzw. eurosieroctwo⁶, czyli „zjawisko polegające na migracji jednego lub obojga rodziców, w wyniku czego dzieci pozostają najczęściej pod opieką drugiego współmałżonka, dziadków, dalszej rodziny, a nawet same”⁷.

Kolejny powód migracji stanowią czynniki społeczno-polityczne: „Prześladowania na tle etnicznym, religijnym, rasowym, politycznym i kulturowym zmuszają ludzi do opuszczenia ich kraju. Istotnym czynnikiem jest wojna lub konflikt, zagrożenie konfliktem i prześladowania ze strony rządu. Osoby uciekające przed konfliktami zbrojnymi, łamaniem praw człowieka lub prześladowaniami częściej są uchodźcami humanitarnymi, co ma wpływ na to, gdzie się osiedlają, ponieważ niektóre kraje mają bardziej liberalne podejście do migrantów humanitarnych niż inne. Takie osoby prawdopodobnie przeprowadzą się do najbliższego bezpiecznego kraju przyjmującego osoby ubiegające się o azyl”⁸. Współcześnie takim przykładem mogą być uchodźcy przybywający z Ukrainy do Polski. Szukają oni ukojenia, wsparcia, pomocy i spokoju, ale mogą powodować pewne zagrożenia związane z emigracją obywateli Ukrainy do Polski⁹. Większość z nich podejmuje stałą pracę, uzyskuje obywatelstwo, uczy się nowego języka czy zakłada rodzinę i osiedla się na stałe. Tragiczne wydarzenia zmuszają uchodźców do przystosowania się, zaadaptowania i akulturacji.

Migracja może zachodzić również ze względów środowiskowych i klimatycznych stając się wyzwaniem i okazją do budzenia wrażliwości oraz zwalczania stereotypów i przesądów¹⁰. „W okresie minionej ery starego podziału Europy szerzenie narodowych lub ideologicznych stereotypów było denerwujące i oszukańcze, lecz niezbyt niebezpieczne. Utrwalone pojęcia o innych narodach i wrogich systemach politycznych mogły być kontrolowane i równoważone wewnątrz ustalonych relacji dwubiegunowego systemu. [...] Utrwalone pojęcia i narodowe

⁶ S. Urbańska, „Cała Polska liczy eurosieroty”: panika moralna i płeć w wykluczeniu oraz stygmatyzacja rodzin migrantów, „Kultura i Społeczeństwo” 2010, nr 3 (54), s. 61–88.

⁷ S. Kozak, *Patologia eurosieroctwa w Polsce. Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*, Warszawa 2018, s. 29.

⁸ J.D. Gulliot, *Przyczyny migracji: dlaczego ludzie migrują*, „Parlament Europejski” 2023, s. 2.

⁹ S. Głubiak, M. Kopczewski, *Zagrożenie dla bezpieczeństwa związane z emigracją obywateli Ukrainy do Polski*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa” 2021, nr 1 (50), s. 21–37.

¹⁰ D. Domalewska, *Immigration, stereotypes, and social security: The portrayal of migrant groups in public discourse*, „Security and Defence Quarterly” 2016, nr 13 (4), s. 15–31.

stereotypy nagle ukazują się jako szczególnie psychologicznie niebezpieczne, destrukcyjne i wybuchowe siły: działają wzdłuż głębokich podziałów fałszywej historii Europy, a także wewnątrz narodów, gdy kultury mniejszości były tłumione w imię domniemanych interesów narodowych lub ideologicznych”¹¹.

Niniejszy artykuł jest próbą podjęcia szerokiego tematu migracji oraz przesłедzenia jego wybranych psychologicznych aspektów w kontekście resentymentu i jego wpływu na zdrowie psychiczne, napięcia społeczne i kryzys osobowości, a także na problemy adaptacyjne i ekonomiczne wiążące się ze zmianą miejsca zamieszkania. W tym krótkim, poglądowym opracowaniu chciałbym zasygnalizować niektóre zagadnienia, które powinny doczekać się w przyszłości bardziej poszerzonych i pogłębionych badań psychologicznych. Pomijam przy tym niektóre interesujące kwestie, jak destrukcyjny wpływ resentymentu w procesie akulturacji¹² albo relację rodzinną w funkcjonowaniu osób wielojęzycznych.

Migracja i jej wpływ na zdrowie psychiczne

Tematyka migracji stanowi główny obszar zainteresowania jednej z nowszych dziedzin psychologii, a mianowicie psychologii kulturowej, szczególnie skoncentrowanej na problematyce wynikającej z kontaktów między osobami reprezentującymi więcej niż jedną kulturę. Centralnym terminem w tej dziedzinie, wprowadzonym na początku XX wieku przez antropologów społecznych takich jak Robert Redfield, Ralph Linton i Melville Herskovitz, a następnie rozpowszechnionym przez jednego z pionierów psychologii kulturowej, Johna Berry’ego, jest akulturacja¹³. W najprostszy sposób akulturacją możemy nazwać wszystko to, co dzieje się z jednostką pod wpływem stałego kontaktu z kulturą inną niż ta, w której wzrastała. „Zachodzić może ona na skutek spotkania przedstawicieli różnych kultur wskutek procesów migracyjnych czy osadnictwa przedstawicieli jednej grupy na terenach zajmowanych przez inną oraz długotrwałego kontaktu między przedstawicielami różnych kultur zachodzącego na obszarach pogranicza

¹¹ F.A.M. Altling von Geusau, *Dyplomacja kulturalna i narodowe stereotypy: czy tylko dla użytku służbowego?*, [w:] *Narody i stereotypy*, red. T. Walas, Kraków 1995, s. 8.

¹² Zob. M.G. Karbowski, *Destrukcyjny wpływ resentymentu w procesie akulturacji*, „Problemy” 2023, nr 2, s. 51–79.

¹³ M. Navas, C.G. García, J. Sánchez, A.J. Rojas, P. Pumares, J.S. Fernández, *Relative Acculturation Extended Model (RAEM): New contributions with regard to the study of acculturation*, „International Journal of Intercultural Relations” 2005, nr 29 (1), s. 21–37.

kulturowego. Istotną cechą akulturacji jest powstawanie w jej rezultacie nowych tworów kulturowych. Przeważnie treści pochodzące z jednej kultury podlegają przetwarzaniu pod wpływem kultury rodzimej, a poziom ostrości tego procesu zależy od stopnia wcześniejszego dystansu między poszczególnymi kulturami”¹⁴.

Ewa Wysocka w artykule „*My*” i „*oni*” – dlaczego tak trudno być razem? *Odpowiedź pedagoga, psychologa i socjologa* ukazuje podstawowe mechanizmy naznaczenia: stereotypy i uprzedzenia; ceremonię degradacji statusu; retrospektywną interpretację; uzgadnianie rzeczywistości; normalizację lub autostygmatyzację¹⁵. Wskazując na te zjawiska, należy odnieść je do modelu Johna W. Berry’ego (1969) – modelu, który odegrał dużą rolę w badaniach psychologii społecznej i międzykulturowej dotyczących strategii akulturacji przyjętych przez imigrantów w nowym społeczeństwie. Zauważyć w nim można dwie strategie – jedna przyjmuje, że aby jednostka zachowała własną tożsamość etniczną, musi zdecydować, czy zachowuje swoją kulturę rodzimą bądź nie, a druga odnosi się do tego, czy jednostka adaptuje kulturę gospodarza¹⁶. Kolejni badacze rozwijający koncepcję Berry’ego wskazywali również, że cztery rodzaje postaw społeczeństwa przyjmującego są odpowiedzialne za strategie akulturacji migrantów. Ponadto zaznaczono, że optymalny przebieg procesu akulturacji związany jest z zgodnością między tymi poziomami a zdrowiem psychicznym¹⁷. Podkreślano również, że ta koncepcja jest przede wszystkim akulturowa, co oznacza, że nie uwzględnia, jaka grupa akulturuje się przystosowuje się do jakiego społeczeństwa, co ma istotne znaczenie w praktyce jako szok kulturowy¹⁸. Halina Grzymała-Moszczyńska, ukazując czynniki wpływające na zdrowie psychiczne migranta, pisze, że „zaburzenie fizycznego i psychicznego funkcjonowania człowieka, wywołane przedłużającym się kontaktem z odmienną, nieznaną kulturą”¹⁹ powoduje napięcie, lęk i dezorientację,

¹⁴ H. Grzymała-Moszczyńska, E. Nowicka, *Goście i gospodarze: problem adaptacji kulturowej w obozach dla uchodźców i oraz otaczających je społecznościach lokalnych*, Kraków 1998, s. 17.

¹⁵ E. Wysocka, „*My*” i „*oni*” – dlaczego tak trudno być razem? *Odpowiedź pedagoga, psychologa i socjologa*, [w:] *Migracja uchodźstwo wielokulturowość. Zdarzenie kultur we współczesnym świecie*, red. D. Lalak, Warszawa 2007, s. 33–34.

¹⁶ J.W. Berry, *Cross-cultural psychology: research and applications*, Cambridge 1993, za: A. Marczałajlis [w:] *Między piekłem a rajem. Problemy adopcji kulturowej uchodźców i imigrantów w Polsce*, red. M. Ząbek, Warszawa 2002, s. 225.

¹⁷ M. Navas, C.G. García, J. Sánchez, A.J. Rojas, P. Pumares, J.S. Fernández, op.cit., s. 21–37.

¹⁸ P. Boski., *Kulturowe ramy zachowań społecznych*, Warszawa 2010, s. 548; por. Navas i in., 2005, s. 4–5.

¹⁹ H. Grzymała-Moszczyńska, *Uchodźcy: podręcznik dla osób pracujących z uchodźcami*, Kraków 2000, s. 33.

zakłócenie zrozumienia własnej roli, tożsamości czy oczekiwań, co objawia się odrzuceniem nowej kultury i odczuwaniem odrzucenia przez nią. Często towarzyszy temu poczucie bezradności i obniżone poczucie własnej wartości. Ważne jest to, że jest to reakcja patologiczna i występuje nie zawsze w sytuacji migracji, ale jedynie w przypadku szczególnie intensywnych trudności adaptacyjnych²⁰. Takie podejście jest zgodne z zaleceniami Międzynarodowej Statystycznej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych ICD-10, gdzie „wstrząs kulturowy” jest uznawany za jedno z typowych zaburzeń w kategorii zaburzeń adaptacyjnych a „są to stany napięcia, niepokoju, przygnębienia i zaburzeń emocjonalnych, które powstają w okresie adaptacji do dużych zmian życiowych lub do stresującego wydarzenia życiowego i zazwyczaj utrudniają społeczne przystosowanie i efektywne działanie. Stresor może zaburzać integralność społecznego układu odniesienia jednostki (osierocenie, przeżycia związane z separacją) lub szerszego systemu wsparcia społecznego i systemu wartości (migracja, status uchodźcy). Może też stanowić ważny etap rozwoju, czy kryzys rozwojowy (pójście do szkoły, rodzicielstwo, niemożność osiągnięcia ważnych celów osobistych, przejście na emeryturę). Indywidualne predyspozycje czy wrażliwość odgrywają ważną rolę w genezie i kształtowaniu objawów, ale zakłada się, że zaburzenie to nie wystąpiłoby bez działania czynnika stresowego. Objawy mogą być różnorodne i obejmują: nastrój depresyjny, lęk, zamartwianie się (lub mieszaninę tych objawów), poczucie niezdolności do radzenia sobie i planowania przyszłości lub dalsze pozostawanie w obecnej sytuacji oraz pewne ograniczenie zdolności do wykonywania codziennych czynności”²¹ Są to zaburzenia adaptacyjne, klasyfikowane pod symbolem F43.2.

W odniesieniu do migrantów trzeba być ostrożnym w interpretacji tego ostatniego kryterium – ograniczone zdolności mogą niekoniecznie wynikać z zaburzeń, lecz być efektem niezajomości języka oraz braku wiedzy na temat różnych obszarów życia w nowym miejscu i na nowym etapie życia. Osoby migrujące to grupa podwyższonego ryzyka wystąpienia dysfunkcji – dlatego wymagają wsparcia psychologicznego. Traumatyczne doświadczenia i istotność dokonywanych wyborów są źródłem problemów zarówno fizycznych, jak i psychicznych, oraz wpływają na funkcjonowanie w społeczeństwie. Problemy przeżywane przez uchodźców mają swoje korzenie w ich osobistej historii, często w dość odległej

²⁰ Por. ibidem, s. 34

²¹ ICD-10. *Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych*, Wydanie 2008, Centrum Systemów Informacyjnych Ochrony Zdrowia 2012, s. 228.

perspektywie, obejmującej czas przed opuszczeniem kraju pochodzenia, proces poszukiwania nowego miejsca oraz okres pobytu w kraju docelowym.

Linie zaburzeń rozwojowych i ich źródeł można opisać w następujący sposób: doświadczenie traumatycznych wydarzeń w kraju pochodzenia; podjęcie decyzji o ucieczce i opuszczeniu kraju pochodzenia; przejście przez sytuację ucieczki, która często sama w sobie jest traumatycznym doświadczeniem; okres zawieszenia, niepewności i oczekiwania w ośrodku dla uchodźców; oraz trudności adaptacyjne w kraju docelowym. Na tej podstawie opisać można swoisty proces psychologiczny stawania się migrantem, który obejmuje kolejne etapy i determinuje specyficzne doświadczenia i wyzwania.

Resentyment jako źródło napięć i negatywnych emocji społecznych

Po raz pierwszy pojęcie resentymentu jako negatywnej emocji związanej z napięciami w relacjach społecznych zostało wprowadzone w 1887 roku przez Fryderyka Nietzschego w jego dziele *Z genealogii moralności*. Od tego czasu zjawisko to było przedmiotem analiz naukowych. Nietzsche opisał resentyment jako postawę i fundament moralności osób o słabej naturze, charakteryzujących się mentalnością niewolniczą i reaktywną. Według niego resentyment stanowi negację pierwotnej i aktywnej moralności, związanej z realizacją woli mocy przez ludzi dominujących²².

W początkach XX wieku dwaj niemieccy myśliciele, Max Weber i Max Scheler, ponownie zwrócili uwagę na fenomen resentymentu, dlatego mimo upływu ponad stu lat potrzeba wyjaśnienia tego pojęcia nadal jest istotna. Weber pisał: „[...] na gruncie żydowskiej etycznej religijności zbawienia nabiera znaczenia pewien element, zauważony po raz pierwszy przez Nietzschego, niewystępujący w żadnej magicznej i animistycznej religijności kastowej. Element ten to *ressentiment*. Jest to w rozumieniu Nietzschego zjawisko towarzyszące religijnej etyce negatywnie uprzywilejowanych, którzy, dokonując bezpośredniego odwrócenia starej wiary, sądzą, że źródłem nierówności losów ziemskich jest grzech i niesprawiedliwość pozytywnie uprzywilejowanych, grzech i niesprawiedliwość, które wcześniej czy później muszą sprowadzić pomstę Boga. W postaci takiej teodycei negatywnie uprzywilejowanych moralizm służy jako środek uprawomocnienia

²² F. Nietzsche, *Z genealogii moralności*, Kraków 2022, s. 24–30.

świadomego lub nieświadomego pragnienia zemsty”²³. W ten sposób osoby, które ulegają wykluczeniu w procesie migracji, odnajdują poczucie pewnego sensu w resentymentcie. Mechanizm ten gloryfikuje ich ubóstwo, oferując nadzieję na zmianę obecnego porządku w przyszłości. Weber podkreślał, że proces ten może dotyczyć każdej jednostki i warstwy społecznej: „Teodycea cierpienia mogła być zabarwiona resentymentem. [...] Wiara, iż niesprawiedliwym dlatego dzieje się dobrze w życiu doczesnym, że przeznaczone jest im piekło, tak jak pobożnym przeznaczone jest wieczne zbawienie”²⁴. Dlatego można zauważyć, że w trakcie procesu migracji wszelkie formy szykanowania, nękania lub krzywdzenia mogą skutkować pojawieniem się resentymentu; dotyczy to zarówno członków *underclass* – grupy społecznej znajdującej się w niekorzystnej sytuacji – jak i samych elit społecznych. Z powodu pewnych warunków historycznych, resentyment wśród osób z wyższych warstw społecznych może przyczynić się do dezintegracji ich statusu społecznego. Weber twierdzi, że intuicyjnie każda osoba w społeczeństwie w różny sposób doświadcza działania negatywnych emocji, co stanowi podstawę do występowania tego zjawiska, a prowadzić to może do mentalnego samozatrucia obywateli. Według Webera niekiedy jednostka w migracji intuicyjnie doświadcza negatywnych emocji w różny sposób, co stanowi podstawę dla występowania resentymentu. Proces ten może prowadzić do mentalnego zatrucia obywateli, „jakkolwiek odkrycie psychicznego znaczenia resentymentów było także wydarzeniem pomyślnym i owocnym, to jednak w ocenie zasięgu jego oddziaływania na etykę społeczną konieczna jest wielka ostrożność”²⁵.

W 1912 roku Max Scheler dogłębnie i systematycznie podjął temat resentymentu, wprowadzając go do obszaru nauk społecznych, zwłaszcza w kontekście psychologii²⁶. Dlatego aby zrozumieć źródło powstania opisywanego fenomenu na tle napięć i negatywnych emocji w procesie migracji, należy nawiązać do podstawowej definicji Schelera, mówiącej, że resentyment „stanowi trwałe nastawienie psychiczne powstające w skutek systematycznej represji rozładowań pewnych poruszeń umysłu i afektów, które same w sobie są normalne i należą do podstawowych dla ludzkiej natury oraz skutkujące pewnymi trwałymi nastawieniami na określony rodzaj złudzeń aksjologicznych i odpowiadających im sądów

²³ M. Weber, *Szkice z socjologii religii*, Kraków 2018, s. 154–155.

²⁴ Ibidem, s. 91.

²⁵ Ibidem, s. 85.

²⁶ P. Hoggett, *Ressentiment and grievance*, „British Journal of Psychotherapy” 2018, nr 34 (3), s. 395.

o wartościach”²⁷. Te emocje przekształcają się w resentyment, wywołując chęć zemsty, która może nie znaleźć potwierdzenia w aktach mściwości, lub nienawiść, która niekoniecznie musi prowadzić do wyrządzenia krzywdy, albo zazdrość, której nie potwierdza żadna konkretna sytuacja czy scena zazdrości. Tłumiony bądź zahamowany zespół negatywnych emocji dotyczy nie tylko przeżyć psychicznych jednostki, ale może być też przeniesiony na stany emocjonalne czy komponenty postaw kulturowych, których doświadczają migranci. Zdaniem Schelera kiedy żąda zemsty staje się mściwością, a nasilający się odruch zemsty powoduje przejście na inne obiekty mające jakiś wspólny element, wtedy niezaspokojenie jej może narastać do idei „obowiązku”, co może „doprowadzić nawet do duchowego uwiąznięcia i do śmierci”²⁸. Mściwość powoduje wystąpienie pewnego złudzenia (bezrefleksyjnego), że inne osoby mają złe intencje w stosunku do ulegającego resentymentowi. Osoby bardziej wrażliwe, ulegając mściwości, szukają okazji do ataku na innych poprzez podnoszenie swojej własnej wartości czy urażonej godności i żądanie zadośćuczynienia. Scheler dostrzegł dodatkowe czynniki wpływające na pragnienie zemsty; po pierwsze, osoba taka wykazuje tendencję do tłumienia i wypierania emocji, co sprawia, że nabierają one pełnej intensywności i znaczenia. Gdy emocje opadają, doświadczenie bólu staje się bardziej intensywne, a poczucie satysfakcji ma większą siłę (czyli zemsta najlepiej smakuje na zimno). Po drugie, gdy poziom społeczno-sytuacyjny osoby zranionej i sprawcy jest identyczny, resentyment znika lub jest minimalny. Różnice w dostępie do dóbr w danym środowisku są minimalne, rosną natomiast, gdy dokonuje się porównań dotyczących władzy, posiadania i wykształcenia, czyli tzw. struktur społecznych. Zdaniem Schelera nasilenie resentymentu w procesie migracji jest wprost proporcjonalne do żądzy zemsty: im mocniej odczuwa się *wyrok losu*, który jest niezależny od zranionego i raniącego, tym większy jest resentyment. Najsilniej przejawia się on wtedy, kiedy jednostka lub grupa odczuwa swoją egzystencję jako coś wołającego o pomstę. Przykładem szczególnym jest „resentyment inwalidy, a podobnie prostactwa i głupoty”²⁹, ukazujący defekt ciała i cech naturalnych, a grupowym „resentyment żydowski”, który cechuje wybraństwo oraz wykluczenie i pogarda. Scheler wyraźniej niż Nietzsche, zwłaszcza w kontekście społeczeństwa, zwraca uwagę na indywidualny wymiar zachowań i postaw ludzkich. Ta interpretacja obejmuje dwa poziomy filozoficznej

²⁷ M. Scheler, *Resentyment w strukturze systemów moralnych*, Warszawa 2022, s. 16–17.

²⁸ M. Scheler, *Resentyment w strukturze systemów moralnych*, Warszawa 2022, s. 23.

²⁹ Ibidem, s. 27.

antropologii. Pierwszy związany jest z teorią wartości, opisującą pojawienie się resentymentu w sferze psychicznej jednostki. Drugi to analiza socjologiczna, która skupia się na wpływie resentymentu na różne struktury społeczne i klasy społeczne, ukazując tym samym genezę emocji społecznych: „W ten sposób rodzi się np. tak żywe dziś zjawisko nienawiści klasowej, kiedy każdy przejaw, każdy gest, strój, sposób mówienia, poruszanie się, zachowania, będący symptomem przynależności do pewnej *klasy*, wywołuje natychmiastowy odruch zemsty i nienawiści lub w innych wypadkach strach, lęk, szacunek”³⁰.

Kryzys osobowości migrantów na tle resentymentu

Jak wspomniałem we wstępie, migracja to doświadczenie wiążące się z różnorodnymi transformacjami, w tym zmianami w sferze osobowości. Nieprzypadkowo obecnie wiele badań nad migracjami skupia się na tej kwestii, chociaż raczej na tożsamości narodowej lub etnicznej (ogólnie rzecz biorąc – społecznej). Jednak migracja wpływa nie tylko na społeczny aspekt tożsamości, ale także na jej wymiar indywidualny, stwarzając wyzwania dla różnych jego aspektów, w tym potencjalnego pojawienia się resentymentu.

Maria Sokolik, opisując sytuacje związane z zakłóceniem poczucia osobowości, wymienia między innymi radykalne zmiany warunków zewnętrznych, takie jak np. emigracja, intensywny stres, przebywanie w izolacji czy brak bliskich osób³¹. Należy więc zwrócić uwagę na to, że trudności związane z osobowością mogą dotyczyć zarówno wymiaru ciągłości, występującego przy radykalnych zmianach w obszarze „ja” spowodowanych migracją, jak i wymiaru spójności, kiedy jednostka odczuwa rozczłonkowanie „ja” na różne części i bycie inną osobą w różnych kontekstach społecznych w wyniku czego może również wystąpić dezorientacja dotycząca własnej tożsamości (niepewność co do tego, kim się jest)³². Ponadto, jak zaznaczyłem, resentyment może generować napięcia i negatywne emocje społeczne na wczesnym etapie procesu adaptacji, co może prowadzić do obniżenia samooceny z powodu poczucia niekompetencji i trudności w radzeniu sobie nawet w prostych, codziennych sytuacjach.

³⁰ M. Scheler, *Resentyment a moralność*, Warszawa 1977, s. 70.

³¹ M. Sokolik, *Psychoanaliza i Ja. Kliniczna problematyka poczucia tożsamości*, Warszawa 1993, s. 54–56.

³² Ibidem, s. 48–51.

Niekorzystne skutki migracji będą szczególnie dotkliwe dla migrantów przymusowych, takich jak uchodźcy, którzy nie mieli możliwości przygotowania się do tej zmiany życiowej. W książce *Psychologia miejsca* Maria Lewicka wskazuje, że „nieplanowana i niechciana utrata miejsca (domu, miasta, kraju), wymuszona przeprowadzka, emigracja czy przesiedlenie bywają przyczyną traumy psychicznej i negatywnych konsekwencji zdrowotnych, równie silnych, co utrata bliskiej osoby”³³. Natomiast w odniesieniu do kryzysowego doświadczania migracji przez uchodźców Halina Grzymała-Moszczyńska opisuje „żałobę kulturową”³⁴ jako rodzaj odrętwienia – niemożność wyrażania uczuć, której towarzyszy zamknięcie się w sobie i ogólne zmniejszenie aktywności.

Vivero Navarrete i Sharon Rae Jenkins przedstawiają inne spojrzenie na trudności z kształtowaniem spójnej tożsamości osobistej w sytuacji migracji w teorii „kulturowej bezdomności”³⁵, którą można przeanalizować w kontekście resentymentu. Jest to sytuacja, gdy w wyniku migracji, pochodzenia z małżeństwa mieszanego lub kontaktów z różnymi grupami etnicznymi czy narodowymi jednostka nie może zidentyfikować się z żadną z tych grup lub jest odrzucana przez obie. Często taka bezdomność kulturowa dotyczy zwłaszcza osób, które do swojej tożsamości etnicznej czy narodowej dodatkowo mają przypisany jeszcze inny status mniejszościowy, na przykład związany z orientacją seksualną. Mimo że resentyment podczas migracji występuje u uchodźców, którzy często doświadczają syndromu stresu pourazowego, kryzysy emocjonalne mogą również występować w przypadku migracji motywowanych względami ekonomicznymi lub rodzinnymi. Dlatego też osobną grupą podatną na wystąpienie kryzysów emocjonalnych podczas migracji jest młodzież w fazie dojrzewania i kształtowania tożsamości. Ich reakcją na kryzys migracyjny może być depresja, somatyzacje, objawy depersonalizacji, myśli samobójcze, a także różne formy zachowań autodestrukcyjnych, takie jak nadużywanie alkoholu, zażywanie narkotyków czy zaburzenia odżywiania³⁶. Często młodzi ludzie, nie będąc świadomi przebiegu procesu adaptacji i nie zdając sobie sprawy, że przejściowe obniżenie nastroju czy uczucie przytłoczenia są w tej

³³ M. Lewicka, *Psychologia miejsca*, Warszawa 2012, s. 108.

³⁴ H. Grzymała-Moszczyńska, *Uchodźcy: podręcznik dla osób pracujących z uchodźcami*, Kraków 2000, s. 54.

³⁵ V. Navarrete, S.E Jenkins, *Cultural homelessness, multiminority status, ethnic identity development, and self-esteem*, „International Journal of Intercultural Relations” 2011, nr 35, s. 791–804.

³⁶ B. Olszewska-Łabędź, *Konflikt zbrojny jako źródło kryzysu migracyjnego. Wybrane formy wsparcia uchodźców z Ukrainy*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2022, nr 1 (21), s. 81–92.

sytuacji normalnymi reakcjami, skłonni są obwiniać siebie, co może prowadzić do doświadczania resentymentu. Ich sytuację pogarsza izolacja i przekonanie, że z problemami muszą radzić sobie sami. Wielu z nich akcentuje znaczenie wsparcia społecznego, takiego jak pomoc ze strony szkoły lub osób, które przeżyły podobne doświadczenia migracyjne, oraz profesjonalnej pomocy psychologicznej.

Proces migracji a problemy adaptacyjne w kontekście resentymentu

Adaptacja kulturowa – proces przystosowywania się jednostki do funkcjonowania w warunkach odmiennych niż własna kultura – „może mieć charakter całościowy lub fragmentaryczny. Obejmuje przystosowanie się jednostek i grup do warunków współdziałania z innymi kulturami oraz tworzenie płaszczyzny wzajemnego porozumienia z nimi. Sposób, w jaki pierwsza kultura adaptuje się do drugiej, reprezentowany i odbijany jest także w tej drugiej kulturze. Adaptacja kulturowa obejmuje dwa etapy: wstępny, zwykle opierający się na informacjach z drugiej ręki, kształtujący świadomość dotyczącą przedstawicieli innych kultur i etap eksperymentalny, oparty na własnych doświadczeniach. Faza druga może doświadczać rozczarowań, budzić negatywne emocje lęk, rozczarowanie, zawiść, złość czy nienawiść”³⁷. Powyższa analiza sugeruje, że migracja stanowi znaczące wyzwanie, a w przypadku wystąpienia resentymentu można zastanowić się, czy istnieją pewne psychologiczne predyspozycje, które sprzyjają lepszemu radzeniu sobie z tą sytuacją.

Na to pytanie postanowił odpowiedzieć w połowie lat 50. holenderski psycholog Louwrens Manges³⁸, opracowując ogólne wskazówki i środki przeciwdziałające problemom adaptacyjnym. Na podstawie badań kilkunastu cech mających znaczenie w procesie migracyjnym wskazał, że kluczową rolę odgrywa umiejętność radzenia sobie z uczuciem tęsknoty. Jego zdaniem kwantum tego uczucia pozostaje w proporcji do stopnia wewnętrznej dojrzałości. Ludzie dotknięci resentymentem, a przede wszystkim tęsknotą, często borykają się z nierozwiązanymi problemami w stosunku do matki – przeżycia te sięgają głównie okresu wczesnodziecięcego.

³⁷ M. Weck, M. Ivanova, *The importance of cultural adaptation for the trust development within business relationships*, „Journal of Business and Industrial Marketing” 2013, nr 28 (3), s. 214–215.

³⁸ L.J. Manges, *Geschiedtheit vooremmigratie: eenonderzoeknaarenkele psychologische aspecten der emigrabiliteit*, Leiden 1959.

Negatywny wpływ tęsknoty jest dwojaki: z jednej strony uszczupla on energię psychiczną migranta oraz prowadzi do stanów depresyjnych, a z drugiej osłabia zdolność przystosowywania do nowego środowiska.³⁹

Kolejne badania procesu migracji w kontekście negatywnych emocji takich jak resentyment, wraz z analizą poczucia autonomii i stopnia samodzielności, stały się punktem wyjścia do zidentyfikowania dwóch postaw, które odegrały kluczową rolę w ocenie predyspozycji migracyjnych. O tym zagadnieniu pisał węgierski psychoanalityk Michael Balint, pracujący w Londynie. Pierwszą postawę uczony nazwał „oknofiliczną” (wyrażenie to pochodzi od greckiego słowa *okneo* – ociągać się, chwytać się czegoś); drugą „filobatyczną” (od greckiego słowa *bainein* – chodzić). Oknofilik jest silnie emocjonalnie związany z miejscami, ludźmi i przedmiotami, odczuwa trudności z samotnością, niechęć do zmian i ryzyka, a także charakteryzuje go ograniczone zaufanie do własnych zdolności. Natomiast osoba o skłonnościach filobatycznych przeciwnie – poszukuje nowych doznań i niespodzianek, nie jest przywiązana, bardziej ceniąc sobie niezależność i odwagę. W społeczeństwie ludzkim oba te typy idealne występują w zróżnicowanych proporcjach, jednak w przypadku migrantów dominacja cech filobatycznych wydaje się bardziej korzystna³⁹.

Podsumowując badania Michaela Balinta i Louwrensa Mangesa w świetle znaczenia resentymentu dla migracji oraz wynikających z tego problemów adaptacyjnych, można przywołać teorię przywiązania – bezpieczny wzorzec przywiązania, który obejmuje nie tylko zaufanie do obiektu przywiązania i brak nadmiernych lęków przed jego utratą, ale także otwartość na nowe doświadczenia, może być predyktorem lepszego radzenia sobie w sytuacji migracji.

Zakończenie

Migracje od wieków wywoływały skrajne emocje. Zawsze towarzyszy im strach przed nieznanym czy niepewność. Odczucia te dotyczą zarówno napływających, jak i przyjmujących. Niestety, dotychczasowa wiedza bądź właśnie niewiedza oraz utarte stereotypy i przekonania na temat imigrantów powodują niechęć bądź obawę u obywateli państw przyjmujących. Lęk i niechęć mogą dotyczyć każdego aspektu życia. Resentyment to zjawisko głęboko zakorzenione w psychice.

³⁹ J. Kubitsky, op.cit., s. 27–28.

Wszystkie negatywne odczucia mają charakter reaktywny i często jednostka nie ma po prostu na nie wpływu. Z uprzedzeniami można i warto walczyć, jednak podstawą zmiany jest chęć i uświadomienie sobie problemu. Warto czasem zastanowić się, skąd pochodzą nasze uprzedzenia i nienawiść.

Głównym celem tego artykułu było ukazanie roli resentymentu w procesie migracji i przedstawienie tego pojęcia poprzez odwołanie się do myśli Maxa Schellera. Erich Fromm pisze w rozważaniach na temat ludzkiej destrukcyjności, że negatywne skutki emocji w człowieku leżą gdzieś pośrodku, bo „człowiek nie jest ani zły, ani dobry. Jeżeli ktoś wierzy w dobroć człowieka jako w jedyną jego potencjalność, w sposób konieczny przywdzieje różowe okulary optymizmu i w efekcie przeżyje bolesne rozczarowanie. Jeżeli ktoś natomiast wierzy w skrajność przeciwną, skończy jako cynik i będzie ślepy na postrzeganie dobra u innych i u siebie. Realistyczny punkt widzenia to dostrzeganie obydwu tych możliwości jako realnych potencjalności i badanie, jakie są warunki sprzyjające rozwojowi jednej z nich”⁴⁰. Nawiązując do myśli Ericha Fromma i odwołując się do Arnolda Bussa i Marka Perry’ego⁴¹, można zauważyć, że wystąpienie i siła emocji rodząca powstanie resentymentu w procesie migracji (przedstawioną przez Pawła Boskiego⁴²) powoduje:

- marginalizację, czyli uczucie niechęci i urazy, które może prowadzić do wykluczania i eliminowania mniejszości na wspólnym obszarze poprzez wysiedlenia, wypędzenia, deportacje; dlatego potrzeba nowych kompetencji zawodowych u psychologów w związku z sytuacją migracyjną⁴³;
- napięcia i negatywne emocje prowadzące do segregacji, czyli oddzielania i realizowania odrębnych ścieżek rozwojowych dla grup etnicznych w społeczeństwie, a w szczególności do transmisji wartości w rodzinach migrantów⁴⁴;

⁴⁰ E. Fromm, *Serce człowieka*, Kraków 2021, s. 146.

⁴¹ A. Buss, M. Perry, *The aggression questionnaire*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1992, nr 63 (3), s. 452–459.

⁴² P. Boski, *Wielokulturowość i psychologia dwukulturowej integracji*, [w:] *Czy klęska wielokulturowości?*, red. H. Mamzer, Poznań 2008, s. 165–205.

⁴³ H. Grzymała-Moszczyńska, *Potrzeby nowych kompetencji zawodowych psychologów w związku z polską sytuacją migracyjną*, [w:] *Drogi i rozdroża. Migracje Polaków w Unii Europejskiej po 1 maja 2004 roku. Analiza psychologiczno-socjologiczna*, red. H. Grzymała-Moszczyńska, A. Kwiatkowska, J. Roszak, Kraków 2010, s. 353–368.

⁴⁴ A. Tychmanowicz, A. Góździewicz, B. Zarzycka, *Transmisja wartości w rodzinach migrantów*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2013, nr 1–2 (26), s. 89–99.

- resentyment może wpływać na proces adaptacyjny, który jest jak „tygiel etniczny”⁴⁵, mający na celu zniwelowanie różnorodności i dążenie do jednolitej, homogenicznej grupy etnicznej;
- kryzys osobowości, w której jednostka odczuwa resentyment - bowiem jej psychika jest nastawiona na wspieranie bliskich więzi między różnymi grupami, przy jednoczesnym zachowaniu jej indywidualnej tożsamości. W tym kontekście różnorodność i różnice są akceptowane i cenione, ponieważ każda kultura wnosi unikalne wartości dla innych. Koresponduje to z poglądami Tadeusza Palecznego, który stwierdza, że negatywne oddziaływanie resentymentu jest „rezultatem zetknięcia się i spotkania co najmniej dwóch ludzi lub grup o odmiennych charakterystykach kulturowych. Jednostki i grupy biorące udział w kontakcie są zwykle bardziej dynamiczne od innych bądź podlegają presji i działaniu sił zewnętrznych, zmuszających je albo do otwarcia swych granic kulturowych, bądź przemieszczenia się i zajęcia miejsca w innym społeczeństwie”, a kontakt osoby opiera się na „negocjacji, dialogu, integracji i współpracy”, lub odwrotnie, na „rywalizacji, wrogości, konflikcie i dominacji jednej osoby lub grupy nad innymi”⁴⁶.

Przegląd wybranych zjawisk w kontekście resentymentu wskazuje, że problem ten jest nadal nierozstrzygnięty. Wynika z tego, że pojawienie się resentymentu jest rezultatem zarówno procesów porównawczych w sferze życia kulturowego, jak i interakcji między strukturami psychicznymi jednostki. Mechanizm resentymentu funkcjonuje zarówno na poziomie zarówno społecznym, jak i indywidualnym, a jego analiza wymaga świadomości porównawczej, która wywołuje postawy takie jak agresja, zazdrość, zawiść czy rywalizacja. Mechanizm ten oddziałuje również na system wartości jednostki, jej emocjonalne konotacje oraz skłonność do negatywnej akceptacji. Warto również zwrócić uwagę na specyficzny charakter tego fenomenu, który jest związany z procesem emergencji oraz mechanizmu wyparcia. Niniejszy artykuł miał na celu ukazać, jak istotne może być przeprowadzenie bardziej obszernych badań naukowych i operacjonalizacja wielu szczegółowych zmian. Prace takie pozwolą szerzej zdefiniować rolę resentymentu w procesie migracji oraz innych społecznych aspektów ludzkiego działania w przyszłości.

⁴⁵ P. Boski, *Wielokulturowość i psychologia dwukulturowej integracji*, [w:] *Czy klęska wielokulturowości*, red. H. Mamzer, Poznań 2008, s. 169.

⁴⁶ T. Paleczny, *Meandry wielokulturowości; oblicza pluralizmu w społeczeństwach wielokulturowych – USA i Brazylia*, „Państwo i Społeczeństwo” 2002, nr 2, s. 265.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Alting von Geusau F.A.M., *Dyplomacja kulturalna I narodowe stereotypy: czy tylko dla użytku służbowego*, [w:] *Narody i stereotypy*, red. T. Walas, Kraków 1995.
- Boski P., *Kulturowe ramy zachowań społecznych*, Warszawa 2010.
- Boski P., *Wielokulturowość i psychologia dwukulturowej integracji*, [w:] *Czy klęska wielokulturowości*, red. H. Mamzer, Poznań 2008.
- Buss A., Perry M., *The aggression questionnaire*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1992, nr 63(3).
- Domalewska D., *Immigration, stereotypes, and social security: The portrayal of migrant groups in public discourse*, “Security and Defence Quarterly” 2016, nr 13 (4).
- Fromm E., *Serce człowieka*, Kraków 2021.
- Głubiak S., Kopczewski M., *Zagrożenie dla bezpieczeństwa związane z emigracją obywateli Ukrainy do Polski*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa” 2021, nr 1 (50).
- Grzymała-Moszczyńska H., Nowicka E., *Goście i gospodarze: problem adaptacji kulturowej w obozach dla uchodźców i oraz otaczających je społecznościach lokalnych*, Kraków 1998.
- Grzymała-Moszczyńska H., *Potrzeby nowych kompetencji zawodowych psychologów w związku z polską sytuacją migracyjną*, [w:] *Drogi i rozdroża. Migracje Polaków w Unii Europejskiej po 1 maja 2004 roku. Analiza psychologiczno-socjologiczna*, red. H. Grzymała-Moszczyńska, A. Kwiatkowska, J. Roszak, Kraków 2010.
- Grzymała-Moszczyńska H., *Uchodźcy: podręcznik dla osób pracujących z uchodźcami*, Kraków 2000.
- Guillot J.D., *Przyczyny migracji: dlaczego ludzie migrują*, „Parlament Europejski” 2023.
- Hoggett P., *Ressentiment and grievance*, „British Journal of Psychotherapy” 2018, nr 34 (3), s. 395.
- ICD-10. Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych, Wydanie 2008, Centrum Systemów Informacyjnych Ochrony Zdrowia 2012.
- Kaczmarczyk T., *Migracja – charakterystyka zjawiska*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy” 2015, nr 3.
- Kapuściński R., *Ten inny*, Kraków 2006.
- Karbowski M.G., *Destrukcyjny wpływ resentymentu w procesie akulturacji*, „Probacja” 2023, nr 2.
- Kozak S., *Patologia eurosieroctwa w Polsce. Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*, Warszawa 2018.
- Kubacka-Jasiecka D., *W kręgu psychologicznej problematyki tożsamości*, Kraków 2008.
- Kubitsky J., *Psychologia migracji*, Warszawa 2012.
- Lewicka M., *Psychologia miejsca*, Warszawa 2012.

- Manges L.J., *Geschicktheit vooremigratie: eenonderzoeknaarenkele psychologische aspecten der emigrabiliteit*, Leiden 1959.
- Marczułajlis A., *Dzieci z małżeństw polsko-arabskich w poszukiwaniu własnej tożsamości*, [w:] *Między piekłem a rajem. Problemy adopcji kulturowej uchodźców i imigrantów w Polsce*, red. M. Ząbek, Warszawa 2002.
- Maximilian S., *Life satisfaction and return migration: analysing the role of life satisfaction for migrant return intentions in Germany*, „Journal of Ethnic and Migration Studies” 2021, nr 47 (1).
- Navarrete V., Jenkins S.R., *Cultural homelessness, multiminority status, ethnic identity development, and self-esteem*, „International Journal of Intercultural Relations” 2011, nr 35.
- Navas M., García C.G., Sánchez J., Rojas A.J., Pumares P., Fernández J.S., *Relative Acculturation Extended Model (RAEM): New contributions with regard to the study of acculturation*, „International Journal of Intercultural Relations” 2005, nr 29 (1).
- Nietzsche F., *Z genealogii moralności*, Kraków 2022.
- Olszewska-Łabędź, B., *Konflikt zbrojny jako źródło kryzysu migracyjnego. Wybrane formy wsparcia uchodźców z Ukrainy*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2022, nr 1 (21).
- Scheler M., *Resentyment a moralność*, Warszawa 1977.
- Scheler M., *Resentyment w strukturze systemów moralnych*, Warszawa 2022.
- Sokolik, M., *Psychoanaliza i Ja. Kliniczna problematyka poczucia tożsamości*, Warszawa 1993.
- Kaczmarczyk T., *Migracja – charakterystyka zjawiska*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy” 2015, nr 3.
- Tychmanowicz A., Góździewicz A., Zarzycka B., *Transmisja wartości w rodzinach migrantów*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2013, nr 1–2 (26).
- Urbańska S., *„Cała Polska liczy eurosieroty”: panika moralna i pleć w wykluczeniu oraz stygmatyzacja rodzin migrantów*, „Kultura i Społeczeństwo” 2010, nr 3(54).
- Weber M., *Szkice z socjologii religii*, Kraków 2018.
- Weck M., Ivanova M., *The importance of cultural adaptation for the trust development within business relationships*, „Journal of Business and Industrial Marketing” 2013, nr 28 (3).
- Wysocka E., *„My” i „oni” – dlaczego tak trudno być razem? Odpowiedź pedagoga, psychologa i socjologa*, [w:] *Migracja uchodźstwo wielokulturowość. Zdarzenie kultur we współczesnym świecie*, red. D. Lalak, Warszawa 2007.

